

מחקרים בקליטת העלייה: חברה ותרבות

אני במזרח וחלומותי במערב: עיון בנרטיבים האישיים של ה'סובייטים'-לשעבר בישראל

לריסה פיאלקובה ומריה נ' ילנבסקאיה

מיקומה של ישראל ב'מזרח' או ב'מערב' הוא עניין בעל חשיבות מכרעת לאינפורמנטים שלנו, שהיגרו לישראל מברית המועצות לשעבר. הם עזבו ארץ הממוקמת בצומת הדרכים של שתי ציוויליזציות ונחתו במקבץ אחר של מסורות תרבות. התהייה על טיבה של הארץ החדשה וגיבוש מסקנות באשר לשיוכה של החברה בה למערב או למזרח נעשו חלק חשוב של האקולטורציה של המהגרים, והם משפיעים על העיצוב מחדש של זהותם.

הקדמה

מאמר זה הוא חלק מפרויקט מחקרי גדול המוקדש לעיון בנרטיבים האישיים של המהגרים לישראל מברית המועצות לשעבר. בשנים 1999-2001 ערכנו 115 ראיונות-עומק עם 135 נחקרים, סך הכול 75 שעות הקלטה שתועתקו במלואן. הראיונות נהלו ברוסית, שפת האם של המראיינים והמראיינים כאחד. כל האינפורמנטים/המספרים הגיעו לישראל בשנות התשעים של המאה ה-20. ההקשרים של הראיונות היו שונים: כמה שיחות נהלו בבתי המראיינים או המראיינים, אחרים במשרדים ואחרים במקומות ציבוריים כגון פארקים, חופים ועוד.

סוג השיח בראיונות תלוי, במידה רבה, בנושא. בעוד נושאים כגון דימויו של ה'אחר', הזדמנויות וחיים דו-לשוניים התגלו כמקור עשיר לסיפורים, דיונים על זמן ומקום והרהורים על החיים במזרח ובמערב הניבו רק לעתים רחוקות נרטיבים בנויים היטב מילות מפתח: ציוויליזציה מערבית וציוויליזציה מזרחית, קיטוב תרבותי, סטראוטיפים תרבותיים, אירו-צנטריות

ד"ר לריסה פיאלקובה היא חוקרת בכירה בחטיבה לפולקלור בחוג לספרות עברית והשוואתית באוניברסיטת חיפה. מומחית לפולקלור רוסי ואוקראיני, לפולקלור עכשווי ולפולקלור הקשור בהגירה. ב-2007 פרסמה ספר בשפה האוקראינית: כשההרים נפגשים: מסות בפולקלור השוואתי אוקראיני וישראלי.

ד"ר מריה ילנבסקאיה היא חבר הוראה בכיר בחוג למדעי הרוח ואומנויות, הטכניון-המכון הטכנולוגי בישראל. מומחית לבלשנות שימושית, לפולקלור עירוני עכשווי.

ד"ר פיאלקובה וד"ר ילנבסקאיה עוסקות יחד זה כעשר שנים בחקר סיפורים אישיים של יוצאי ברית המועצות בישראל. הן פרסמו במשותף כעשרים מאמרים ושני ספרים-ברוסית: הרחוב הרוסי במדינה היהודית: חקרה הפולקלור של המהגרים בישראל (2005), ובאנגלית: Ex-Soviets in Israel: From Personal Narratives to a Group Portrait (2007)

הנוסח המלא של מאמר זה התפרסם ב Fialkova, Larisa and Yelenevskaya, Maria (2004) How to Find the West in the Middle East: Perception of the East and West amongst "Russian" Jews in Israel. In Attila Paládi-Kovács (ed), Times- Places-Passages, Ethnological Approaches in the New Millenium, 7th SIEF Conference, selected Papers. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, pp. 453-480

(a), (b) (Fialkova & Yelenevskaya; Yelenevskaya & Fialkova 2000). ברוב המקרים התקבלו נרטיווים בנויים היטב כאשר המרואיינים דיברו על דימויה של ישראל לפני הגירתם, בתיאורי ההתרשמות הראשונה מהארץ ובהרהורים שהשמיעו על טיבה של נוסטלגיה. על אף ההבדלים בגיל וברקע של הנחקרים, רבים מהם הודו שלפני ההגירה היה להם רק מושג מעורפל ביותר על ישראל. עם זאת, רבים חושבים עליה היום מתוך התלבטות היכן למקם אותה במזרח או במערב. מוטיב זה חזר ועלה לעתים קרובות בחומר המשמש מושא לעיונו. הנה כמה מן הדוגמאות:

אולגה ג' מזלאטוסט, רוסיה, בת 72, גמלאית

את יודעת, לא חשבנו על ישראל כ'מזרח'. ראשית [השפיעה כאן] העמדה כלפי אמריקה, העמדה של ישראל, היחסים שלה עם אמריקה. שנית, [יש כאן עניין] הקרבה לארצות אירופה. האמנו בכך לגמרי... ממש לא ידענו שום דבר על ישראל. וחשבנו שאנחנו באים למערב. אבל מצאנו את עצמנו במזרח ממש!

גריגורי ג' מלבוב, אוקראינה, בן 31, מגיה

אני לא יודע. אבל [ישראל] זה לא מזרח. זה בטוח! היא לא באמת [מזרח]! היא יותר קרובה למערב. את יודעת, נו, לפחות הם מנסים להיות כמו [ב]מערב. והם רוצים לחשוב על עצמם כמו על מערב. ובכל זאת, יש כאן גם השפעה של המזרח. אבל [המקור ל]השפעה של המזרח זה לא האנשים. זה [יותר] האווירה והסביבה ש... אם נרצה בכך או לא, אנחנו צריכים לקחת את זה בחשבון.

היחסיות של מושגי המזרח והמערב צפה ועולה בראיונות רבים וגורמת למהגרים להשוות את ישראל לרפובליקות שונות בברית המועצות לשעבר ולמדינות אחרות:

ויטאלי ב' מלנינגרד, בן 79, גמלאי

מראינת: איך אתה תופס את ישראל, כ[ששייכת ל] מזרח או [ל]מערב?
ויטאלי: אני תופס אותה כ[ששייכת ל]מערב (...).
ויטאלי: כן, אני רואה אותה כמדינה מערבית, משום שהיא באמת, ו(הפסקה) ו... בעבר עלתה השאלה איך לסווג אותה - כאפריקה או כאירופה. אבל אם טורקיה היא אירופה ויוון היא אירופה, אז היא כל כך קרובה ל... אז בעצם גם ישראל היא אירופה.

רק מרואיינים מעטים קישרו את ישראל למזרח, אך הם ראו אותה בדמיונם כתמונה אקזוטית מאלף לילה ולילה:

אינה פ' מקאלוגה, רוסיה, בת 26, סטודנטית

לא יכולתי לדמיין אותה בכלל. לא הייתה לי [עליה] תמונה ברורה, זאת אומרת, כשעצמתי את העיניים שלי, הייתי מדמיינת משהו בהיר, צבעים בהירים מסוימים, שוב דבר מוגדר ממש. הדבר היחיד [שנכון] הוא שדמיינתי אותה כמו שוק מזרחי, כמו בזאר מזרחי. ראיתי אותה כמשהו בהיר ורעשני. לא דמיינתי אותה כאירופה, והתברר שהיא [אכן] לא.

ציפיות מקוטבות מעין אלה הן טיפוסיות לנרטיווים רבים של המהגרים. מה עומד ביסוד הוויכוח המתגלה כאן, ומדוע 'מיקומה' של ישראל ב'מזרח' או ב'מערב' הוא עניין בעל חשיבות מכרעת כל

כך לאינפורמנטים שלנו?

מזרח ומערב: גאוגרפיה וסמלים

כפי שניתן לראות, לנתונים הגאוגרפיים אין כמעט כל קשר לחלוקה הסמלית של העולם למזרח ומערב. א' שוחט ור' סתם מעירים שהמזרח והמערב הם מושגים בדיוניים 'השזורים מיתוסים ודמיונות' (Shohat & Stam, 1994: 13). הקיטוב התרבותי בין מזרח למערב הוא, לפי ס'פ האנטינגטון, אחת התוצאות של כינוי התרבות האירופית בשם 'תרבות המערב'. הוא סבור ש'במקום "מזרח ומערב" הולם יותר לדבר על "המערב והשאר", מה שמשמע ממנו לפחות קיומם של לא-מערבים (non-Wests) רבים' (Huntington, 1996: 33). חלוקת העולם בדרך זו היא רלוונטית לא רק בעיני ציבור ההדיוטות אלא מהווה גם חלק מהותי של השיח במדעי החברה.

יש ארצות הנתפסות באופן חד משמעי כמערביות, יש ארצות שהן מזרחיות במובהק, ויש אחרות שדומה שהן 'גבוליות' ומיקומן הוא נושא לוויכוח ולדיון. הן רוסיה והן ישראל שייכות לקבוצה האחרונה. כך, למשל, איש מדע-המדינה, ויליאם ואטס, ממקם את ברית המועצות כפי שהייתה בעבר בין ארצות אסיה (Watts, 1982). כמו מחברים רבים אחרים שכתבו על ברית המועצות, הוא מתייחס חליפות אל ארץ זו כאל ברית המועצות וכאל רוסיה, תוך התעלמות מן ההבדל בין השתיים. לעומת זאת, רובין מילנר-גאלנד מבחין בין חלקיה האירופיים לחלקיה האסיאתיים של ברית המועצות. הוא פרסם את מחקרו המקיף על סוגיות אנתרופולוגיות ותרבותיות בחיים בברית המועצות בסדרה The People of Europe והדגיש שניתוחו מתייחס אך ורק לחלק האירופי של מה שהיה ברית המועצות (Milner-Gulland, 1993: 3).

דימויה העצמי של רוסיה כחלק מן הציוויליזציה המזרחית או המערבית אף הוא ספוג דו-ערכיות. התפיסה העצמית השנויה במחלוקת בתחום זה משתקפת בספרות ובפילוסופיה. אחת הדוגמאות לכך היא הפולמוס העז בין 'מערביים' ל'סלאבופילים' במאה ה-19; דוגמה אחרת היא המסות הפילוסופיות של ולאדימיר סולוביוב. בספרות הנושא הועלה ברומנים של דימיטרי מ'ז'קובסקי ואנדריי ז'יילי, ובשירה בפואמה של אלכסנדר בלוק, 'הסקיטים' [תורגמה גם לעברית בידי אברהם שלונסקי]. לאחר התפוררותה של ברית המועצות, רוסיה מנסה שוב לקבוע את מקוצה על הציר מזרח-מערב.

כמו רוסיה, ישראל נמצאת בצומת הדרכים מזרח ומערב. על אף מיקומה במזרח התיכון, היא נתפסת תכופות כארץ אירופית. האנתרופולוגים מבחינים בין שישה אזורי תרבות, על בסיס המבנה החברתי, הלשון והדת. אחד מהם הוא אירופה וארצות המושפעות מאירופה: ארצות הברית, אפריקה הצפונית וישראל (Lebedeva, 1999: 34). לפי ואטס, האמריקאים ממקמים את ישראל במערב בשל קשריהם התרבותיים, החברתיים וההיסטוריים עם ארצות הברית (1982: 4).

החברה הישראלית מודעת לעמימות של זהותה הקיבוצית: החלוקה בין יהודים אירופאים ליהודים מזרחים היא נושא רגיש בפוליטיקה הפנימית ובחיי היומיום בארץ, וכל אחת מן הקבוצות מתחרה על המנהיגות ועל השולטנות (דומיננטיות) התרבותית. הגל ההמוני של המהגרים מברית המועצות לשעבר בשנות התשעים חיזק את ההטיה מחדש של החברה כולה אל עבר המערב (westernization).

האינפורמנטים שלנו עזבו ארץ הממוקמת בצומת הדרכים של שתי ציוויליזציות ונחתו במקבץ אחר של מסורות תרבות: בישראל יהודים אירופים חיים לצדם של יהודים ממרוקו, תימן, עיראק,

אתיפיה וכו' כמו גם לצדם של ערבים, בדואים, דרוזים וצ'רקסים. התהייה על טיבה של הארץ החדשה וגיבוש מסקנות באשר לשיוכה של המולדת החדשה לחברה המערבית או המזרחית - אלה נעשו חלק חשוב של תהליך האקולטורציה התרבותית של המהגרים, והם משפיעים על העיצוב מחדש של זהותם. במאמר זה נתמקד על-כן בשלוש שאלות מרכזיות:

· איך האינפורמנטים שלנו מגדירים את המזרח ואת המערב?

· האם הם מגדירים את עצמם כיורשי המערב או המזרח?

· באיזה אופן זהויותיהם של המהגרים מברית המועצות לשעבר נטועות בתרבות הרוסית ו/או הסובייטית?

לרוב האינפורמנטים יש עמדה שלילית כלפי המזרח. בין במפורש ובין במובלע, הם קושרים מזרח לעוני, בורות, רשלנות, התנהגות תוקפנית, עמידה לא-דייקנית בזמנים, זוהמה ואפילו חינוך גרוע של הילדים. לרבים המזרח הוא שם נרדף לחום ולארכיטקטורה מכוערת. אך, יותר מכול, הבזאר המזרחי הרעשני נראה למרואיינים כסמל התמציתי למזרח.

אינה, בת 52, מסימפופול, אוקראינה, עקרת בית ומורה בהכשרתה

(מספרת על תגובת ידידים לעזיבתה את אוקראינה)

הם היו עצבנים, אבל אף אחד לא אמר: 'אינה, בחייך, תעצרי, את עושה משהו אידיוטי!' זה היה כאילו הם פחדו לקחת אחריות. אנסטאסיה [ידידתי] ניסתה להסביר לי כל הזמן שזה [=ישראל] לא מערב, זה מזרח, שיתביני, את הולכת למזרח! והמזרח, נו...
(...)

מראינת: אינה, למה את חושבת שכשהם ניסו להרתיע אותך, הם השתמשו ב'מזרח' כטיעון 'נגד'? אינה: כי אנסטאסיה ידעה שאני לא טיפוס של בזאר.

דמיטרי נ', מלנינגרד, בן 53, מהנדס לפי הכשרתו, מועסק כפועל במפעל

המראינת: ואתה זוכר את הרשמים הראשונים שלך מישראל?

דמיטרי: אני זוכר שכשהגענו לנמל התעופה בן-גוריון, הסתכלתי בהמון הרעשני והתוסס של השחרורות, ותיכף נזכרתי בשוק שלנו, שנקרא 'השוק הרוסי', אבל רק אנשים מהרפובליקות הדרומיות סחרו שם.

אנה נ', בת 59, ובוריס נ', בן 59, מטשקונט, אוזבקיסטן, גמלאים

אנה: לא, בינתיים אני לא מרגישה אם זה מזרח או מערב. (ראיינו את הזוג חודש לאחר הגעתם לארץ.)

בוריס: לא זה המזרח, אחרי הכול, זאת עיר מזרחית, זאת עיר מזרחית (בוריס מתייחס לעפולה, שבה הוא מתגורר).

אנה: טוב, אז ככה בוריס רואה את זה, אבל אני לא.

בוריס: מה, את לא רואה מהשוק שזאת עיר מזרחית? במזרח זה בולט במיוחד.

אנה: טוב, אולי אותה צודק. שוק זה מזרח.

בוריס: לא, למה? יכולת לראות בזאר בשוק פּראַוברז'נסקי (כאן הוא משתמש במילה rynok) במוסקווה.

אנה: אבל הבזאר הוא טיפוסי למזרח. שם [במוסקווה] זה שווקים. אתה בעצמך אמרת 'שוק' פּראַוברז'נסקי'. קודם אמרת 'בזאר' ועכשיו 'שוק'.

בוריס: שוק זה שוק בכל מקום (כאן הוא השתמש במילה העברית 'שוק').

אנה: בזאר רעשני זה המזרח...

בקטע שצוטט לעיל, המרואיינים משתמשים בשלוש מילים שונות לגבי אותו מושג. המילים הרוסיות *rynok* ו-*bazaar*, כמו גם המילה העברית 'שוק', מופיעות תכופות בפי האינפורמנטים כמטונומיה למזרח. ברוסית המודרנית, המובנים של שתי המילים ל'שוק' חופפים רק חלקית. *rynok* מקורה בגרמנית בינונית-גבוהה, ומשמעה 'עיגול, טבעת' ו'כיכר' [העיר]. המילה חדרה אל הרוסית בשאילה מן הפולנית והצ'כית, שבהן הוראתה היא 'כיכר' (Fasmer, vol. 3, 1971: 530). המרכיב הסמנטי המשותף הוא 'תהליך של מסחר קמעונאי ומקום המיוחד למסחר זה, בין באזור פתוח ובין בבניינים מיוחדים ובסככות'. בין ההבדלים הסמנטיים שנרשמו במילונים יש אחד הממומש בטקסטים המנותחים כאן. בלשון השיחה משתמשים ב-*bazaar* במובן 'שיחה פרועה, צעקות ורעש' (levgenieva, 1981: 55, 1984: 746). המובן הזה מופיע גם בשם העצם המורכב הסלנגי *bazaar-vokzal* (Schuplov, 1998: 93), שבו המרכיב השני, 'תחנת רכבת', קשור גם בתודעתם של דוברי הרוסית, ברעש ובאי-סדר.

הקשר עם המזרח אינו מצוין בין מובניה של המילה 'בזאר' באף אחד מן המילונים הרוסיים החשובים, למשל המילון של דאל (Dal) או של ס' אוז'גוב (Ozhegov). ובכל זאת, הקשר המצטייר בראיונות בין מילה זו לבין המזרח אינו חסר בסיס. את המילה 'בזאר' שאבה הרוסית מן הפרסית והטורקית, והיא זכתה לשימוש נרחב הודות לפופלריות של אלף לילה ולילה (Fasmer, vol. 1, 1964: 105-106). המילים *bazaar* ו-*rynok* ניתנות במידה מסוימת להחלפה ביניהן ויש להן צבע מקומי ייחודי. כך במוסקווה ובסנט פטרסבורג השוק נקרא *rynok*, בטשקנט מדברים על *bazaar*, בטירספול שבמולדווה גם כן *bazaar*, בעוד שבפרונזה שבקירגיזיה יש *Alamedinski rynok* ו-*Tzentral'nyi bazaar*. גם בקייב משתמשים בשתי המילים: *Bessarabskii rynok*, אבל *Vladimirskii bazaar*. מעניין לציין שאחד מן הרבעים של קייב מוכר לאזרחים המבוגרים כ-*Evbaz*, קיצור של *evreiskii bazaar*, הבזאר היהודי, אף על פי שהשוק שנשא שם זה פורק כבר לפני עשרות שנים. בדומה ל'בזאר', גם המילה העברית 'שוק' מתקשרת בראיונות המצוטטים כאן לרעש מופרז ולאי סדר (כך גם בפי הישראלים הוותיקים: 'מה זה פה, שוק?!'). פליקס דרייזין מעיר בצדק שברוסית בת ימינו, למילים המתייחסות למסחר, לרכוש ולבעלות על רכוש יש טעם פוסלני (*derogatory*). משתמשים בהן תכופות לעלבון ולמתיחת ביקורת על מישהו שהונה אחרים, כמו גם בנוגע לקטנוניות ולרדיפת בצע. יתר על כן, מילת הסלנג *zhidit'sia*, הגזורה מ-*zhid* ('יהודון') משמעה 'להיות קמצן' (Dreizin, 1990: 5). יהודים נקשרו תכופות [בתודעת הרוסים] עם מסחר זעיר והתנהגות כמו-בזארית. צאצאיהם של 'הסוחרים לשעת-הדחק', יושבי הערים, יצרו סטראוטיפ-עצמי, שהיה אנטייתזה לסטראוטיפ הישן: יהודי טיפוסי הפך לרופא, מהנדס, מורה וכו'. היהודים הסובייטים חלקו אפוא עם הסובייטים האחרים את הבוז והתיעוב כלפי הסוחרים. 'סוחר' הפך להיות תווית לעמי הקווקז. בישראל, המהגרים החדשים מאפיינים את האחר המזרחי כ'איש בזאר'.

מעניין לציין שהמרואיינים שלנו ניסו לתת אפיונים סמליים של 'מזרח' ו'מערב' לא רק כחשבו על ארצות. הם נטו לחלק את ישראל ואפילו שכונות בתוך הערים ל'מזרחיות' ו'מערביות'. כך, למשל, כדי להדגיש את קווי האופי המזרחיים של העיירה הישראלית הדרומית שדרות, אינה צ' מתייחסת אליה כאל 'הבירה הקווקזית', בעוד אינפורמנטית אחרת שלנו, מריה פ', קוראת לקריית

ביאליק, מערי הלוויין של חיפה, 'גרמניה הקטנה'. היא משוכנעת שמגורים ב'אירופה קטנה' שכזאת הם יוקרתיים וראוי לשאוף אליהם.

בקטע הבא, המספרים מתייגים את חיפה כ'מערבית' או 'מזרחית':

**בוריס פ', מצ'ליאבינסק, רוסיה, בן 50, מהנדס חשמל, מועסק כחשמלאי;
אינה פ', מצ'ליאבינסק, בת 48, כלכלנית, מועסקת כמנקה**

המראיינת: אתה תופס את ישראל כארץ מערבית או מזרחית?

בוריס: ובכן (הפסקה), זה מורכב. חלקית היא מערבית וחלקית היא מזרחית.

אינה: אני לא יכולה להגיד באופן החלטי אם היא מזרחית או מערבית. הכול כל כך מעורב כאן. את יודעת, לכי לכרמל (אחת השכונות המשגשגות של חיפה), לכי לשם עכשיו, לכי. זאת אירופה, באמת אירופה. כל אחד שם הוא מ... אלה האנשים שלנו, אלה שהולכים שם, הם כולם האנשים שלנו! אבל לכי למטה לחוף, שם יש יותר מרוקנים, את יודעת. לכי קצת הצידה משם, ותראי אתיופים. וגם פה ושם את רואה ערבים. טוב, את יודעת, אם את יורדת בדבר הזה... (היא מן-הסתם מתייחסת לרכבל המחבר את החלק המשגשג של העיר, הנמצא במעלה הכרמל, עם אזור העיר התחתית שבו חנויות קטנות והשוק), ויש ערבים שם: טיר-טיר-טיר, דיר-דיר-דיר (אינה מחקה בלעג את הערבית, המצלצלת מן-הסתם מצחיקה באוזניה). ו[אז] את [פתאום] לא מכירה את הארץ בכלל.

(...)

בוריס: כל זה זה המזרח, שלאט-לאט זז בכיוון מערב.

אינה ובוריס משחזרים את הקלישאה הידועה שהשתמשו בה כלי התקשורת הסובייטיים בהצגת הערים המערביות. בין שמדובר היה בניו יורק, טוקיו, לונדון או פריז, תמיד התייחסו אליהן כ'ערים של ניגודים/הפכים'. ניגודים אלה ניכרים בזיהוי של אזורים מסוימים כמרוקאים, אתיופים, ערביים ו'שלנו'. הניגוד המשתמע אצל המספרים כאן הוא בין שכונות 'מערביות' ו'מזרחיות' כעשירות מול עניות. תנו דעתכם שלגבי אינה, ה'מערביים' אינם ישראלים ששורשיהם באירופה או מהגרים מאמריקה, אלא ה'רוסים'. בפועל, אין זו אמת שהשכונות היקרות והיוקרתיות של חיפה, המזוהות בקטע הזה כ'מערב', מאוכלסות במספר רב של מהגרים מברית המועצות לשעבר. רובם חיים דווקא באזורים אחרים, אך הם מעדיפים לבלות את שעות הפנאי שלהם באזור הכרמל. לא נכון יהיה באותה מידה לומר שאין יהודים יוצאי ארצות המזרח באזור זה. אבל בתפיסתם של האינפורמנטים שלנו, אלו שהצליחו להתיישב בכרמל 'משילים' את קווי האופי המזרחיים שלהם ונעשים אירופאים כמעט.

המהגרים מברית המועצות לשעבר תופסים עצמם כמייצגים את תרבות אירופה ורואים שליחות לעצמם למעבד את ישראל ה'מזרחית'. ועם זאת, בפולקלור ובספרות הרוסיים היהודים היו קשורים דווקא למזרח או לדרום, שבהקשר זה נעשו שמות נרדפים. ושוב, כמו במקרה של סטראוטיפ 'הסוחר הקטן', הסטראוטיפ הישן הושל ועל מקומו בא ניגודו המושלם החדש.

רבים מן האינפורמנטים שלנו סבורים שהמזרח הוא רע מעצם הגדרתו, ועל כן דרך השיפור הטובה ביותר לישראל היא להתמקד. ורבים מהם חוזרים ואומרים, משל ציטטו זה את זה, שישראל היא 'ארץ מזרחית המנסה לרכוש תדמית מערבית'. המזרח החותר להיראות כמו המערב הוא בגדר קלישאה, שאיננה היחידה המופיעה בראיונות המנותחים כאן. היינו רוצות לצטט בעניין זה את הסופר בוריס אקונין: 'רוסיה היא במידה רבה כמו יפן: גם היא מזרח המושיט ידו אל המערב' (Akunin, 2000: 94). יש מן האירוניה בכך שהמהגרים הסובייטיים לישראל תופסים את רוסיה כמערב המושלם, בעוד ראיית הדברים מתוך רוסיה עצמה סותרת גישה כזאת ושמה את

רוסיה בעמדת ביניים, כמי שמתלבטת בין מזרח למערב. יהיה זה בגדר פישוט-יתר לומר שכל המהגרים בונים את יחסיהם עם המזרח על בסיס סטראוטיפ שלילי וביקורת קשה. יש הנושאים עמם דימוי צבעוני של המזרח, המוכר מסיפורי אגדות שנקראו בילדות; אחרים מזדהים עם המזרח משום שגדלו בחלקים המזרחיים של ברית המועצות לשעבר; ועוד אחרים מעדיפים להדגיש את צדדיו המושכים של המזרח ולא לחפש בו פגמים.

רוזה צ' מאורשה, בלארוס, בת 27, מורה ותלמידה לתואר שני

(על רשמיה הראשונים מישראל)

הנה פרט רומנטי בשבילך. נכנסנו למונית והגענו אחר הצהריים; [זה היה] אחרי כל הניירת [הקשורה בשלב הקליטה בשדה התעופה], היה חורף וכבר חשוך, בערך 5 אחר הצהריים. ואז, את יודעת, עצי הדקל ואחר כך הירח - לגבי זאת הייתה האסוציאציה הראשונה עם המזרח. בכל האגדות המזרחיות הירח, הירח המתחדש מתערסל לו, לא כמו ב'ברית' [=ברית המועצות], וכוכב מנצנץ מעל כל המסגדים. הייתה מוזיקה כלשהי, אני לא יודעת מה זה היה בדיוק, אם זאת הייתה מוזיקה מרוקאית או ערבית, אבל זאת הייתה איזושהי מוזיקה מזרחית, והירח, והכוכב, ועצי הדקל! וזה היה זה, היה לי ברור שזה המזרח.

בנתחנו את המדגם שלנו הבחנו שהעמדה הסובלנית כלפי המזרח מובעת תכופות מפיהם של מי שגדלו וחיו באסיה המרכזית ובקווקז. בראיונות איתם מודגשות הידידותיות והכנסת-האורחים של שכניהם-בעבר האוזבקים, האזרבייג'נים או הקומיקים. מרואיינים אלה מוקירים את היחס האוהב כלפי הילדים ואת הכבוד לזקנים המאפיינים את המזרח, וכאשר הם מוצאים בישראל דפוסי התנהגות הקשורים עם ערכים אלה, קל להם מעט יותר מאשר למהגרים האחרים להסתגל לחיים בחברה הקולטת. כאשר משווים הרגלים תרבותיים של העמים שחיו בחלקים המזרחיים של ברית המועצות לשעבר, האינפורמנטים שלנו נוטים לראות דמיון בין העמים האלה ליהודים מארצות המזרח ולערבים כאחד. לרוע המזל, עלינו להודות שעמדות נדיבות כאלה הן מיעוט במדגם שלנו. בניתוח הראיונות ראינו שכאשר הרהרו במשמעותם של מזרח ומערב, נזקקו נחקרנו תכופות לשימוש בקלישאות רווחות בשיח האידאולוגי הסובייטי. כך, למשל, 'המזרח בעל פני המערב' הוא רמיזה לביטוי אופנתי מתקופת גורבצ'וב, כאשר הוא ושותפיו ניסו 'לבנות סוציאליזם בעל פני אנוש'. קלישאה נוספת המופיעה תכופות בראיונות היא תפיסת ישראל כ'ארץ הניגודים', ביטוי חבוט שהמציאו כלי התקשורת והזינו בו במשך עשרות שנים את העם הסובייטי בתארום את תרבויות המערב.

כאשר עבדנו על הכנת מאמר זה, ערוץ הטלוויזיה הרוסי NTV-international, המסדר את תוכניותיו בארצות אירופה ובישראל, התחיל להקרין סדרת תוכניות שחיברה דיסידנטית (מתנגדת-למשטר) סובייטית בעבר וכיום המנהיגה של 'מפלגת האיחוד הדמוקרטי', ולריה נובודבורסקאיה. שם הסדרה הוא 'רוסיה: מזרח-מערב'. המחברת מנסה להתבונן בהיסטוריה הרוסית דרך פריזמת היחסים עם המזרח והמערב. והנה איך הציגה בפני הצופים את הסדרה: 'אנחנו נברור בהקפדה את חלקיקי המערב מתוך ערימת הזבל של ההיסטוריה הנערמת מולנו. חלקיקים אלה פזורים עליה כפנינים. אנחנו נפריד את הזבובים מן הקציצות, משום שכמובן החלקיקים של המערב בהיסטוריה שלנו הן הקציצות הדשנות, בעוד רוטב הבשר הכהה של המזרח הוא הזבובים.

נבדוק אם ניתן להפריד ביניהם לגמרי, כך שרק הקציצות תישאר בעוד הזבובים יעופו הלאה' (Novodvorskaia, 2001, June 24). אם נתעלם מן המטפורות הגסטרונומיות, המוטיב הבולט שבציטוט הזה הוא העמדה השלילית החריפה כלפי המזרח. בהמשך התוכנית, נובודבורסקאיה מדגימה את טענותיה באמצעות סצנות מתוך סרטים סובייטיים פופולריים. וכך יוצא שהניסיון לדה-מיתולוגיזציה של ההיסטוריה הרוסית נעשה בדרך של גיוס המיתולוגיה הסובייטית כפי שהיא מופיעה בסרטים. השקפותיהם של האינפורמנטים שלנו על המזרח והמערב דומות במובנים רבים לעמדתה של נובודבורסקאיה. בראיונות דוגמאות רבות לכך. האינפורמנטים שלנו חוזרים כמעט מילה במילה על אמרות מתוך ספרים פופולריים, סרטים או תוכניות טלוויזיה, מתוך ביטחון שהם עצמם הגו מחשבות אלה. במקרה של תוכניות הטלוויזיה של נובודבורסקאיה, לא הייתה להן השפעה ישירה על המרואיינים, מאחר שהראיונות נוהלו לפני שהתוכנית שודרה. ועם זאת, הסרטים ששולבו בתוכניות אלה מוכרים לדורות של סובייטים לשעבר, והם המקור המשותף לסטראוטיפים האירו-צנטרים של האינפורמנטים שלנו.

כל הקטעים שצוטטו במאמר מציגים את המזרח ואת המערב כשני קטבים, המהווים ניגוד שאינו ניתן ליישוב. ברצוננו על כן לסיים את העיון הזה דווקא בציטוט ממרואיין, המוכן להפיק את המיטב משתי מסורות התרבות, יהיה אשר יהיה המפריד ביניהן.

לאוניד ל' מלינינגרד, בן 50, פקיד בכיר במשרד הבריאות

אני תופס את ישראל כמקום של בית. אני לא מתעמק בשאלה אם היא מזרח או מערב. כמובן, אם לשפוט לפי התפתחותה, היא ארץ מזרחית בעיקרה. ואם לשפוט לפי השקפות העולם, המושגים וסוגי האישיות, היא מזרח. את יודעת למה אני מתכוון... אבל אפילו בארץ המזרחית הזאת אפשר למצוא יסודות של ארץ מערבית. הכול תלוי באופן שבו אתה חי ובסביבה [שאתה בוחר לך]. באותה ארץ עצמה אתה יכול לחיות לפי סטנדרטים מערביים, ואתה יכול לחיות לפי סטנדרטים מזרחיים. אין לי השקפה כללית על ישראל כעל קהילה אחידה של אנשים, כעל מדינה בעלת אופי אחיד. לא, נראה לי שאין כאן אחידות. כל אחד חי... אלו שרגילים למערב, חיים לפי סטנדרטים מערביים; אלו שחיו במזרח, מאמצים את אורח החיים המזרחי. כן, זאת ארץ עם אופי מעורב.

מסקנות

1. האינפורמנטים שלנו, יהודים סובייטים שנטמעו בתרבות הרוסית-סובייטית, מזדהים עם התרבות האירופית ותכופות חושפים עמדות בעלות אופי אירו-צנטריסטי מובהק. זהו מרכיב חשוב בסטראוטיפ-העצמי החיובי שלהם, האמור להוות אנטיתזה לסטראוטיפ-האחר השלילי המצוי תכופות בספרות הרוסית והסובייטית ובמסורת העממית של תרבות זו. סובלנות והערכה למזרח הם נדירים באוכלוסייה זו, ואפשר למצוא אותן בעיקר בראיונות עם מהגרים מאסיה המרכזית ומן הקווקז.

2. רוב המרואיינים שלנו, בטרם הגירתם, האמינו שישאל היא ארץ מערבית. על אף הידע המוגבל שלהם על המערב, הם טיפחו דימוי מושגב (idealized) שלו וייחסו לו את כל האפיונים שהיהודים הסובייטים הוקירו בחיים הרוסיים ואת האפיונים שחסרו להם בחיים אלה. אלה משתרעים מחירות - יהיה אשר יהיה המובן שייחסו למילה זו אנשים שגדלו בחברה טוטליטרית ועד לשפע החומרי שהם האמינו כי הוא ניתן להשגה בנקל לכל אדם במערב.

3. כשם שהארצות של ברית המועצות לשעבר היו מחולקות למערביות ומזרחיות, גם הערים הישראליות רכשו להן מוניטין בקרב המהגרים כמערביות או מזרחיות, בהתאם לאוכלוסייה הדומיננטית בהן. יתר על כן, אפילו בתוך הערים יש חלוקות ל'אירופה הקטנה' ו'מזרח'. מהגרים רבים מברית המועצות לשעבר מוצאים עצמם מתגוררים בשכונות ה'מזרחיות', עקב מיצבם החברתי-כלכלי הנמוך, והם משתדלים לעבור לשכונות ה'אירופיות', מעבר המפורש כשלעצמו כסימן להשתלבות מוצלחת. הריבוד הסמלי הזה מנציח את התפיסה הסטראוטיפית של המערב כאזור של שגשוג, לעומת המזרח כמקום מקלטו של העני.

4. התפיסה של המהגרים לגבי המזרח והמערב קשורה באופן הדוק בדימויים של שתי הציוויליזציות שיצרו הספרות הסובייטית והרוסית וכלי התקשורת הרוסים. המיתולוגיזציה של המערב, שאפיינה את האינטליגנציה הסובייטית במהלך עשרות השנים האחרונות של השלטון הסובייטי, נמשכת אצל המהגרים ומובעת מפיהם בגלוי. הנוסחאות המוכנות של קלישאות כלי התקשורת מבצצות בדברי המהגרים על המזרח והמערב והופכות לחלק מראיית העולם שלהם.

מקורות

- Akunin, B (2000) *Leviathan*. Roman. Moskva: Zakharov.
- Akunin, B (2000a) *Statskii Sovetnik*. Roman. Moskva-Nazran': Zakharov, ACT.
- Bar Itzhak, H (1998) Les Juifs Polonais face au "monstre" Israélien: Recits d'Aliya en Israel. *Cahiers de Littérature Oraie*, 44:191-206.
- Berger, P. L. and Berger, P. (1976) *Sociology: A Biographical Approach*. Harmondsworth: Penguin.
- Bertaux, D (1981) From the life-history approach to the transformation of sociological practice'. In D Bertaux (ed) *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences* (pp. 29-46). Beverly Hills: Sage.
- Degh, L (1978) Two Letters from Home. *Journal of American Folklore*, 91: 808-822.
- Degh, L (1985) Dial a Story, Dial an audience: two rural women narrators in urban settings. In R. J. Jordan and S. J. Kalcik (eds) *Women's folklore, women's culture* (pp. 3-26). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dolgoplov, L (1988) *Andrei Beyli i Ego Roman "Peterburg"*. Leningrad: Sovetskii Pisatel'.
- Dorson, R (1964) Immigrant folklore. In R. Dorson (ed) *American Folklore* (pp. 135-165). Chicago-London: Chicago University Press.
- Dreizin, F (1990) *The Russian Soul and the Jew: Essays in Literary Ethnoscriticism*. Boston: University Press of America.
- Elbaz, A (1987) L'autobiographie orale d'immigrants comme genre folklorique: Definition et Structure. *Fabula* 28, 3(4), 279-292.
- Fasmer, M (1964-1973) *Etimologicheskii Slovar' Russkogo lazyka*, v. 4-kh tomakh. Moskva: Progress.
- Ferrarotti, F (1981) On the autonomy of the biographical method. In D. Bertaux (ed)

Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences. (pp. 19-28). Beverly Hills: Sage.

Fialkova, L and Yelenevskaya, M (2001) Svoi I Chuzhie—Metamorfozy Emigrantskogo Soznania (Na Materiale Lichnykh Rasskazov.) *Vestnik Evreiskogo Universiteta*. Moskva-Jerusalim, 23(5), 147-162.

Fialkova, L and Yelenevskaya, M (2001) Prophetic dreams and lucky coincidences: modern substitutes for miracles. In O Belova, (ed) *The Concept of Miracle in Slavic and Jewish Cultural Traditions*, Collection of Articles, vyp. 7 (pp .290-335). Moskva: Sefer. Akademicheskaiia seria.

Goluboff, S L. (2001) The savage in the Jew: Race, class and nation in Post-Soviet Moscow. *Identities* 8(2), 283-312.

Huntington, S P. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.

Jevgenieva, A.P., editor-in-chief (1981-1984) *Slovar' Russkogo lazyka*, 4-kh Tomakh, Izd. 2e. Moskva: Russkii lazyk.

Janson, Yu. (1878) *Sravnitel'naia Statistika Rossii i Zapadno-Evropeiskikh Gosudarstv*, Tom 1. St. Peterburg.

Jones, C (1996) *Soviet Jewish Aliyah: Implications for Israel and the Middle East*. London: Frank Cass.

Jones, C (2001) A Political and Identity Deficit? Immigration, Israel, and the Olim from the Former Soviet Union, conference presentation. The University of Haifa, Israel.

Kabbani, R. (1986) *Europe's Myth of Orient: Devise and Rule*. Basinstoke, London: MacMillan.

Kipling, R. (1981) The Ballad of East and West. In R Kipling. *Poems. Short Stories*. Moscow: Raduga Publishers.

Kirshenblatt-Gimblett, B. (1978) Cultural shock and narrative creativity. In R. Dorson, (ed) *Folklore in the Modern World* (pp.109-122). The Hague-Paris: Mouton.

Kirshenblatt-Gimblett, B (1983) Studying immigrant and ethnic folklore. In R. Dorson (ed) *Handbook of American Folklore*. (pp. 39-47). Bloomington: Indiana University Press.

Korolenko, V. G. (1954) Bratia Mendel'. In V. G. Korolenko *Sobranie sochinenii v desiati tomakh.*, T. 2 (pp. 399-462). Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury.

K, A I (1957) Zhidovka. In: A. I. Kuprin *Sobranie sochinenii v shesti tomakh*, T. 3 (pp. 213-233). Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury.

Labov, W. and Waletzky, J. (1967) Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. In. J. Helm (ed) *Essays on the Verbal and Visual Arts*. (pp. 12-44). Seattle: University of Washington Press.

Labov, W. (1972) *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania

Press.

Lebedeva, N. (1999) *Vvedenie v etnicheskuiu i kross-kul'turnuiu psikhologiu*. Moskva: Kluch-S.

Lermontov, M. Y. (1967) Ballada. In M.Yu. Lermontov. *Sobranie sochinenii v chetyriekh tomakh*, T. I (pp. 255-256). Moskva: Izdatel'stvo "Pravda".

Loshak, V (2001) Raskalennyi Vopros: Interviu s Aleksandrom Solzhenitsynym. *Globus*, 454, 8, (10) (reprinted from Moskovskie Novosti)

Lotman, Y. M. (1990) O poniatii geographicheskogo prostranstva v russkikh srednevekovykh tekstakh. In Yu. M. Lotman, *Izbrannye stat'i v trekh tomakh*, T. 1 (pp. 407-412). Tallinn: "Alexandra".

Lotman, Y. M. (1990) Problema Vostoka i Zapada v tvorchestve pozdnego Lermontova. In Yu. M. Lotman. *Izbrannye stat'i v trekh tomakh*, T. 3 (pp. 9-23). Tallinn: "Alexandra".

Lurie, Ya. S. (1985) Russkii "chuzhezemets" v Indii XV veka. In Ya. S. Lurie i L.S. Semenov, (eds) *Khozhenie za trim moria Afanasia Nikitina* (pp. 61-87). Leningrad: Nauka.

Lustick, I. (1998) Israel as a Non-Arab State: The political Implications of mass Immigration of Non-Jews. *Middle East Journal*, 53(3), 417-433.

Miles, M.B. and Huberman, A.M. (1979) *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. London: Sage.

Milner-Gulland, R (1999) *The Russians*. Oxford: Blackwell Publishers.

Morley, D. and Robins, K (1995) *Space of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. London and New York: Routledge.

Neumann, I.B. (1998) *Uses of the Other: "The East" in European Identity Formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Niedermuller, P (1985) From the Stories of Life to the Life History: Historic Context, Social Processes and the Biographical Method. In Tamas Hofer and Peter Niedermuller (eds). *Proceedings of the 3rd American-Hungarian folklore conference* (pp. 451-473). Budapest Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences.

Novodvorskaia, V. (2001) Rossia: Vostok-Zapad. Versia Valerii Novodvorskoi. NTV International, 24.06. 2001.

Noy, D. (1981) Sipurei ha-aliya shel' Yehadei Maroko. In *Sefer Zeev Vilnai*, vol. 1 (pp. 408-410). Jerusalem: Hotzaat Sfarim Ariel.

Ostrovsky, A (1967) *Five plays of Alexander Ostrovsky*. Translated and edited by Eugene K. Bristow. New York: Pegasus.

Sardar, Z. (1999) *Orientalism*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.

Said, E. (1995) *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin.

Schuplov, A (1998) *Zhargon-Entsiklopedia sovremennoit usovki*. Moskva: Kolokol-Press.

Shohat, E. and Stam, R. (1990) *Unthinking Eurocentrism: Multiculturalism and the Media*. London and New York: Routledge.

Shturman, D. and Tiktin, S. (1987) *Sovetskii Soiuz v zerkale politicheskogo anekdota*, 2-e izd. Jerusalem: Ekspres.

Solzhenitsyn, A. (1963) *Odin den' Ivana Denisovicha*. Moskva: Sovetskii pisatel'.

Tolstoi, N. I. (1990) Vostok—Zapad. In N.I. Tolstoi (ed) *Slavianskie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar' v piati tomakh*, T. 1. (pp. 445-447). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenia.

Watts, W. (1982) *The United States and Asia: Changing Attitudes and Policies*. Lexington, Mass. and Toronto: Lexington Books.

Yelenevskaya, M. and Fialkova, L. (2000a) The Image of the *Other* in Immigrants' Folklore. In A. Pavlovskaya (ed.) *Russia and the West: The dialogue of cultures 8(2)*, pp. 254-265. Moscow: Moscow Lomonosov State University.

Yelenevskaya M. and Fialkova L. (2002) When time and space are no longer the same: stories about immigration. *Studia Mythologica Slavica 5*, 207-230.